

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Van Breukelen naar Brussel

Fair trade en de transnationale vervlechting van lokaal engagement in de jaren 1960 en 1970

van Dam, P.

Publication date

2017

Document Version

Final published version

Published in

Stadsgeschiedenis

License

Article 25fa Dutch Copyright Act (<https://www.openaccess.nl/en/policies/open-access-in-dutch-copyright-law-taverne-amendment>)

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Dam, P. (2017). Van Breukelen naar Brussel: Fair trade en de transnationale vervlechting van lokaal engagement in de jaren 1960 en 1970. *Stadsgeschiedenis*, 12(1), 64-74.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

STADS

geschiedenis

nummer 1
12^e jaargang - 2017

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Hilde Greefs
Universiteit Antwerpen
Stadscampus
Grote Kauwenberg 18 S.D.309, B-2000 Antwerpen
Tel.: +32 (0)32 65 42 80
E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

Redactie:

Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Ilja van Damme (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Heidi Deneweth (Vrije Universiteit Brussel), Maartje van Gelder (Universiteit van Amsterdam), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, hoofdredacteur), Jelle Haemers (KU Leuven), Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie), Arie van Steensel (Universiteit Groningen), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
Tel.: +31 (0)35 685 98 56, fax +31 (0)35 685 98 56
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 42,-; digitaal € 15,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 60,- (buiten de Benelux € 67,-; digitaal € 50,-)
Studentenabonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 37,-; digitaal € 10,-)
Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen: restauratieontwerp van het huis van Dirk Martens in de Lange Zoutstraat, 1911 (Stadsarchief Aalst, postkaartencollectie); Kaart van de dokken te Antwerpen, 1897 (Felixarchief Antwerpen, 12-12457); Veurne, noordzijde van de Grote Markt (foto auteur, 2017).

Van Breukelen naar Brussel

Fair trade en de transnationale vervlechting van lokaal engagement in de jaren 1960 en 1970

Door rietsuiker te verkopen, wereldwinkels te openen of voor supermarkten te pos- ten eisten actiegroepen in heel West-Europa vanaf de jaren zestig eerlijke handel voor mensen in het mondiale Zuiden. Sinds de lancering van de rietsuikeractie in 1968 en de oprichting van de eerste wereldwinkel in het Utrechtse dorp Breukelen in 1969, probeerden deze activisten de ongelijkheid op de wereldmarkt vooraleerst lokaal te bestrijden. Het Europa van 'Brussel' was voor hen onlosmakelijk verbonden met het activisme in Breukelen of andere kleine en grote plaatsen. Omdat deze beweging van begin af aan niet alleen in grote steden, maar ook in vele kleinere steden en dorpen actief was, biedt de geschiedenis van het fair trade-activisme een uitgelezen kans om de meerwaarde van onderzoek naar sociale bewegingen buiten de grote steden te peilen.

De opkomst van de fair trade-beweging in de jaren zestig was allereerst een reactie op de economische en politieke vervlechting van de wereld. Hoewel beide fenomenen niet nieuw waren, was hun specifieke constellatie in deze periode dat wel. In de na- oorlogse jaren werd expliciet geprobeerd de economie door middel van internationale politieke afspraken te ordenen. Die pretentie bood nieuwe hoop aan diegenen die deze wereldeconomie fundamenteel wilden hervormen.¹ Nieuw was ook de relatie die de beweging legde tussen eerlijke handel en dekolonisatie. Actievoerders in Nederland namen de eisen van nieuwe onafhankelijke staten uit het Zuiden over, die streden tegen hun nadelige positie op de wereldmarkt. Het streven naar eerlijke handel ontstond dus als gevolg van het proces van dekolonisatie en de noodzaak van zowel het Noorden als het Zuiden om zich in een postkoloniale wereld te positioneren.²

Rond de acties voor fair trade kreeg een eeuwenlange traditie van denken over eerlijke handel een nieuwe impuls. Net als bijvoorbeeld Britse tegenstanders van slavernij aan het einde van de achttiende eeuw, richtten de nieuwe activisten hun pijlen op concrete producten die met oneerlijke handel in verband konden worden gebracht.³ Dergelijk activisme speelde in op de onlosmakelijke band tussen moraal en consumptie en streef- de ernaar de morele dimensie van consumptie expliciet te maken. Fair trade-activisten konden daarbij teruggrijpen op een door de jaren heen ontwikkeld actierepertoire.⁴ Ze

1 J.A. Frieden, *Global capitalism. Its fall and rise in the twentieth century* (New York 2006) 278-300; T.W. Zeiler, 'Opening doors in the world economy', in: A. Iriye (red.), *Global interdependence. The world after 1945* (Cambridge 2014) 264-268.

2 P. van Dam, 'Moralizing postcolonial consumer society. Fair trade in the Netherlands, 1964-1997', *International Review of Social History* 61:2 (2016) 223-250.

3 J.L. Holcomb, 'Blood-stained sugar. Gender, commerce and the British slave-trade debates', *Slavery & Abolition* 35 (2014) 611-628.

4 L.B. Glickman, *Buying power. A history of consumer activism in America* (Chicago 2009); F. Trentmann, 'Before "fair trade". Empire, free trade, and the moral economies of food in the modern world', *Environment and Planning D: Society and Space* 25 (2007) 1079-1102; K.K. Sklar, 'The Consumers' White Label Campaign of the National

riepen op om bepaalde producten wel of juist niet te kopen en suggereerden daarbij dat burgers ook door middel van hun koopgedrag macht konden uitoefenen. Actievoerders probeerden enerzijds, invloed uit te oefenen op het assortiment van plaatselijke winkels. Daarnaast verkochten ze zelf producten van producenten die ze wilden steunen of ventten ze reguliere handelswaar uit met een opslag voor een goed doel.

Ook op organisatorisch vlak vormde de fair trade-beweging een nieuwe loot aan een oude stam. Haar organisaties hadden hun wortels in oudere netwerken, bovenal in het netwerk van groeperingen die zich inzetten voor de ontwikkeling van het mondiale Zuiden. De fair trade-activisten knoopten aldus banden aan met ontwikkelingsorganisaties, maar ook met een veelvoud aan kerkelijke groepen, politieke partijen, jongerenorganisaties en vredesactivisten. Zo ontstond rondom dit thema een nieuw netwerk van losjes met elkaar verbonden personen en organisaties, dat in het volgende als de fair trade-beweging wordt aangeduid.

De geschiedenis van dit lokale activisme maakt in de eerste plaats het ruimtelijk vervlochten karakter van sociale bewegingen zichtbaar. Daarin vloeiden lokale, nationale, Europese en mondiale perspectieven in wisselende onderlinge verhoudingen samen. Een benadering die het plaatselijke activisme als vertrekpunt neemt, is ten tweede belangrijk met het oog op de bredere geschiedenis van maatschappelijke organisaties. De oorsprong en de structuur van deze beweging maken inzichtelijk hoe een 'lichte gemeenschap' zich ontwikkelde in een periode waarin het ideaal van 'lichte', inclusieve en flexibel samenwerkende gemeenschappen in de plaats kwam van het oudere ideaal van 'zware', exclusieve en in eigen netwerken afgezonderde gemeenschappen. In het volgende ligt de nadruk op de jaren zestig en zeventig, de periode waarin plaatselijke groeperingen de belangrijkste dragers van het fair trade-activisme waren. Begin jaren tachtig namen nationale en internationale organisaties het initiatief binnen de beweging over.

Deze bijdrage sluit aan bij het onderzoek naar de ruimtelijke vervlechting en de netwerken waarin lokaal activisme vorm krijgt. Het gaat daarbij niet om individuele personen, maar allereerst om plaatselijke organisaties en actiegroepen. De vervlechting van lokale, nationale, Europese en mondiale kaders is op ieder onderwerp en op iedere actor van toepassing. Transnationale geschiedschrijving is niet voorbehouden aan specifieke onderwerpen, maar een perspectief dat voor ieder historisch onderzoek een meerwaarde is door de vraag naar de verschillende relevante ruimtelijke kaders te stellen.⁵ Het voordeel van een benadering die het plaatselijke niveau als uitgangspunt neemt, is dat deze een overzichtelijk vertrekpunt biedt voor een dergelijke analyse. Door de notulen, publicaties en correspondentie van lokale activisten te spiegelen aan het materiaal van landelijke en internationale organisaties komen patronen in de wisselwerking tussen de verschillende ruimtelijke niveaus naar voren. Op die manier hoeft onderzoek naar lokale casussen niet te leiden tot het benadrukken van eigenheid ten koste van conclusies die voor een breder perspectief relevant zijn. Dat geldt des te meer

Consumers' League, 1898-1918', in: S. Strasser e.a. (red.), *Getting and spending. American and European consumption in the twentieth century* (New York 1998) 17-35; zie ook P. van Dam, 'Tales of the market. New perspectives on consumer society in the 20th century', *H-Soz_Kult*, 2015, <http://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-2832.no.6>.

⁵ M. Werner en B. Zimmermann, 'Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der 'Histoire Croisée' und die Herausforderung des Transnationalen', *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002) 607-636.

voor het onderzoeken van de netwerken waarin plaatselijke organisaties actief waren. Juist door een specifieke organisatie of groep als vertrekpunt te kiezen kan een netwerk van samenwerkende groepen en organisaties in kaart worden gebracht. De correspondentie, vergaderstukken en verslagen van plaatselijke groepen bieden een unieke inkijk in de mogelijkheden en grenzen van dergelijke samenwerking.

Wereldhandel bij de kruidenier

Een analyse van het plaatselijke activisme rondom het thema ‘eerlijke handel’ maakt het bij uitstek mogelijk het vervlochten karakter van sociale bewegingen te onderzoeken. De afgelopen twintig jaar is in de geschiedschrijving over maatschappelijke organisaties de aandacht voor transnationale perspectieven sterk toegenomen. Deels richten onderzoekers zich daarbij op de grensoverschrijdende netwerken die activisten vormden rondom thema’s als mensenrechten.⁶ Een ander deel van dit onderzoek naar *transnational civil society* gaat in op organisaties die op een bovennationaal – bijvoorbeeld Europees of mondiaal – opereerden.⁷ Meer recent hebben onderzoekers gewezen op de manieren waarop lokale, nationale en transnationale perspectieven vervlochten zijn in de belevingswereld van activisten en hun pogingen om globalisering niet simpelweg af te weren, maar juist een eigen invulling te geven.⁸ Deze aanpak toont aan dat het denken over mondiale vraagstukken een lange traditie heeft en buiten studeer- en directiekamers om op vele plaatsen gestalte krijgt en kreeg.

In de geschiedenis over de fair trade-beweging komt de verbinding van lokale en translokale perspectieven duidelijk naar voren. Fair trade-activisten namen hun eisen over van nieuwe onafhankelijke staten uit het Zuiden, die stredden tegen hun nadelige positie op de wereldmarkt. Toch was de beweging in haar jonge jaren allereerst een lokaal fenomeen. Door middel van lokaal activisme wilden actievoerders druk uitoefenen op de nationale en internationale politiek om aldus hervormingen van het mondiale stelsel te bewerkstelligen. Dat (trans)nationale perspectief had grote invloed op de manier waarop zij hun eigen activiteiten vormgaven. Een verandering op de internationale suikermarkt of in de opstelling van een Nederlandse minister konden de vorm en doelstellingen van het plaatselijke activisme veranderen. Het mislukken van de derde internationale handelsconferentie in 1972 en het vastlopen van plannen voor een Nieuwe Internationale Economische Orde deden het geloof in snelle mondiale hervormingen afnemen.⁹ Daarom legden de activisten zich in de loop

6 M.E. Keck en K. Sikkink, *Activists beyond borders. Advocacy networks in international politics* (Ithaca 1998).

7 D.R. Imig en S. Tarrow, *Contentious Europeans. Protest and politics in an emerging polity* (Lanham e.a. 2001); S. Tarrow, *The new transnational activism* (Cambridge 2005); D. Rucht, ‘The transnationalization of social movements. Trends, causes, problems’, in: D. Della Porta e.a. (red.), *Social movements in a globalizing world* (Houndmills 1999) 206-222.

8 D. della Porta e.a., *Globalization from below. Transnational activists and protest networks* (Minneapolis 2006); S. Sassen, ‘The many scales of the global. Implications for theory and for politics’, in: R. Krishnaswamy en J.C. Hawley (red.), *The postcolonial and the global* (Minneapolis 2008) 82-93; A. Eppele, ‘Lokalität und die Dimensionen des Globalen. Eine Frage der Relationen’, *Historische Anthropologie* 21 (2013) 4-25.

9 S. Kunkel, ‘Zwischen Globalisierung, internationalen Organisationen und “global Governance”’. Eine kurze Geschichte des Nord-Süd-Konflikts in den 1960er und 1970er Jahren’, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 60 (2012) 555-577; R. Gildea e.a., ‘European radicals and the “Third World”. Imagined solidarities and radical networks, 1958-73’, *Cultural and Social History* 8 (2011) 449-471; J. Toye, ‘Assessing the G77. 50 years after UNCTAD and 40 years after the NIEO’, *Third World Quarterly* 35 (2014) 1759-1774.

van de jaren zeventig steeds meer toe op veranderingen in de eigen leefomgeving.

Hoe de eigen leefomgeving als vertrekpunt kon dienen voor acties die zich richtten op mondiale verhoudingen, maakten de initiatiefnemers van de 'rietsuikeractie' in het najaar van 1968 duidelijk:

Ja, als je nu werkelijk iets kon doen aan die ellende in de wereld: wees eens eerlijk: zou u er dan te beroerd voor zijn? Of: zou u zich toch geen BIET aantrekken van het feit dat wij blanken op een eilandje van welvaart leven, gelegen in een wereldzee van armoede, werkeloosheid, ziekte en gebrek aan onderwijs?¹⁰

Overall in Nederland kregen mensen deze retorische vraag voorgeschoteld in een flyer die hen informeerde over de actie. De armoede van de landen in het mondiale Zuiden was, zo betoogden de auteurs van de flyer, niet hun eigen schuld, maar het gevolg van de structuur van de wereldhandel. Die structuur bevoordeelde het Noorden. Riet-suiker was daar een treffend voorbeeld van. Door importheffingen van de Europese Economische Gemeenschap was in arme landen geproduceerde rietsuiker in Nederland duurder dan bietsuiker uit Europa. Niet alleen de mensen in het Zuiden, ook de consumenten in Nederland werden daardoor gedupeerd:

Wat zouden we de arme landen niet enorm kunnen helpen als we een deel van onze suikerbehoefte door hen lieten verzorgen. Bovendien zouden we nog veel meer voor hun rietsuiker kunnen betalen dan de 15 cent die nu op de wereldmarkt geldig is, en toch nog veel goedkoper uit zijn dan met de eigen bietsuiker.¹¹

Door bij het doen van de alledaagse boodschappen rietsuiker in plaats van bietsuiker te kopen konden de lezers van de flyer een politiek signaal geven: 'In de kruidenierswinkel beslist u als konsument, als koper méé over het wel en wee van de wereld.'¹² Het doel van de actie was dan ook niet om zoveel mogelijk rietsuiker te verkopen. Vooreerst ging het om politieke veranderingen. Als burgers in het Noorden zich bewust zouden worden van de onrechtvaardige wereldhandelsstructuren, zouden ze hun regeringen kunnen dwingen om in internationale onderhandelingen de kant van arme landen te kiezen. De plaatselijke rietsuikergroepen combineerden dus niet slechts lokaal handelen met een mondiaal perspectief, maar positioneerden hun activiteiten in een gelaagd ruimtelijk kader: met het oog op mondiale handelsstructuren probeerden ze met lokale acties de nationale en Europese politiek te beïnvloeden.

De rietsuikergroepen gaven met hun acties het denken over globalisering lokaal een plaats. Activisten gingen op zoek naar informatie en beelden die ze konden gebruiken om mensen in hun eigen omgeving de problematiek uit te leggen. Zo nam een actievoerder in het Noord-Hollandse plaatsje Castricum die in 1973 materiaal voor de plaatselijke actie voorbereidde een beeld over dat eerder in een Zambiaans nieuwsbulletin was gebruikt. De wereld werd daarin voorgesteld als een dorp met duizend inwoners. De situatie van dit dorp was niet rooskleurig: meer dan de helft had niet genoeg te eten en geen behoorlijk onderkomen. Zevenhonderd dorpsbewoners konden niet lezen en

¹⁰ Regionaal Historisch Centrum Zuid Oost Utrecht (verder RHCZOU), Archief Sjaloom, bestand 117, Stukken betreffende de 'rietsuiker actie', Actiemateriaal riet-biet.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

schrijven. Tegelijkertijd ging bijna de helft van het dorpsinkomen naar slechts zestig inwoners. Ook al waren de prijzen voor rietsuiker op de wereldmarkt sinds 1968 gestegen, toch moest de actie daarom worden voortgezet. De ongelijke handelsrelatie was immers nog dezelfde. Bovendien streefde de Europese Economische Gemeenschap er naar nog meer bietsuiker te produceren. Daardoor zouden de kansen voor landen in het Zuiden nog slechter worden.¹³

Een van de voordelen van een lokaal perspectief op sociale bewegingen boven een nationale of internationale aanpak is dat het de mogelijkheid biedt om dieper op de praktische uitwerking van campagnes in te gaan. Lokaal onderzoek kan de alledaagse realiteit van het activisme veel beter in beeld brengen dan een nationaal perspectief, dat vrijwel altijd gebaseerd is op de archieven van landelijke organisaties of berichtgeving in nationale media. Zo bleek de rietsuikeractie door het lokale publiek vaak minder politiek te worden opgevat dan de initiatiefnemers beoogden. In januari 1974 analyseerden medewerkers van de wereldwinkel in de Brabantse stad Breda de resultaten van een enquête over rietsuiker die ze onder haar klanten had gehouden. Daaruit bleek dat kopers redelijk op de hoogte waren van de structuur van de wereldhandel. Hun gebruik van rietsuiker leidde in de kennissenkring regelmatig tot discussies over dit onderwerp. Dat de rietsuikeractie primair bedoeld was om politieke druk uit te oefenen, realiseerden velen zich echter niet. Als voornaamste motief om de rietsuiker te kopen noemden de respondenten ‘solidariteit met de derde wereld’.¹⁴

Dat motief sloot nauw aan bij het idee dat eerlijke handel niet alleen een agenderende functie had, maar ook een praktische vorm van steun voor producenten behelsde. Veel wereldwinkels richtten zich in de jaren zeventig dan ook niet alleen op informeren en actie voeren, maar ook op het verkopen van producten ten behoeve van individuele producenten of staten, die in hun ogen steun verdienden. Ze verkochten niet alleen rietsuiker. De Stichting sos uit Kerkrade aan de Limburgse grens met Duitsland was in de jaren zestig begonnen om in haar overwegend katholieke netwerk in Nederland, Duitsland en België handwerk van verschillende makers in ontwikkelingslanden te verkopen.¹⁵ In de jaren zeventig voorzag ze plaatselijke groepen van handelswaar als koffie, thee en handwerkproducten van coöperaties, waar haar voorman Paul Meijs veelal via zijn internationale katholieke netwerk contact mee legde. De Stichting Ideële Import voorzag wereldwinkels vanaf het midden van de jaren zeventig van producten uit linkse staten als Angola, Mozambique, Algerije en Vietnam. Haar medewerkers hadden veel van hun handelspartners leren kennen via hun betrokkenheid bij de strijd tegen Portugees kolonialisme en hun betrokkenheid bij de vele linkse landencomités in deze periode.¹⁶

Kritiek op de rietsuikeractie had soms eveneens lokale wortels. Leden van de zogenaamde Boerengroep uit de kring rondom de Universiteit Wageningen wezen de in

13 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (verder IISG), Archief wereldwinkel Castricum, map 1, ‘Hoe zit het nu met die rietsuiker? (juni 1973)’.

14 Particulier archief Landelijke Vereniging van Wereldwinkels (verder PA), Doos rietsuiker, Rietsuikerenquête Breda.

15 P. Arnold, “‘Went v'r jet dunt dan dunt v'r jot!’ De geschiedenis van de Kerkradse Stichting Steun Ontwikkelde Streken, Later s.o.s. Wereldhandel, 1959-1986’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2001) 2-43.

16 PA, Ordner Externe contacten SH 18.3, Contacten met de Stichting Ideële Import, oktober 1981.

hun ogen onterechte aanval op kleine boeren in Nederland af. Zij vonden dat de actie een wig dreef tussen producenten uit het Zuiden en de kleine boeren in Europa, terwijl ook die laatsten uiteindelijk het slachtoffer waren van het grootkapitaal. In plaats van één front tegen het kapitalisme creëerde de rietsuikeractie verdeeldheid.¹⁷

Als antwoord op die kritiek bracht onder meer een wereldwinkelgroep uit de Noord-Hollandse gemeente Amstelveen een nieuwe variant van de actie in de praktijk. In een Amstelveense winkelpassage stalden de activisten rondom een bakfiets riet- en bietsuiker uit. Op borden vermeldden ze in grote letters de argumenten voor en tegen het kopen van beide suikersoorten. Zo probeerden ze met het winkelend publiek in gesprek te komen over de situatie van producenten in het Zuiden en het Noorden. Doel was daarbij om samen tot de conclusie te komen dat het kapitalisme overal ter wereld mensen onderdrukte. In hun verslag van de actie meldden de actievoerders dat het publiek meestal op veilige afstand van de kraam was gebleven. Toch had de actie de nodige gesprekken opgeleverd, die hen ook had geholpen zelf over de materie door te denken.¹⁸ Geleidelijk was zo het zwaartepunt van de fair trade-activisten verschoven van verandering op mondiale schaal door lokale acties naar het veranderen van de eigen leefwereld, om zo misschien ooit ook de wereld te kunnen veranderen.

Een lichte gemeenschap voor eerlijke handel

Onderzoek naar sociale bewegingen op plaatselijk niveau biedt behalve inzicht in ruimtelijke vervlechting ook perspectief op de manier waarop activisten er in slaagden uiteenlopende coalities op de been te brengen. Met het oog op de geschiedenis van maatschappelijke organisaties betrad de beweging voor eerlijke handel het toneel op een cruciaal moment. In de loop van de jaren vijftig en zestig had het ideaal van maatschappelijke organisatie langs de lijnen van een exclusieve levensbeschouwelijke gemeenschap aan overtuigingskracht ingeboet. In de termen van de sociologen Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp maakten ‘zwarte gemeenschappen’ langzaam plaats voor ‘lichte gemeenschappen’.¹⁹ In tegenstelling tot organisaties die deel uitmaakten van een zware gemeenschap met een helder afgebakende identiteit en een vast omliggende groep van potentiële partnerorganisaties speelden fair trade-activisten flexibel in op lokale verhoudingen en op de kansen voor samenwerking met verschillende partners die zich in de loop der jaren aandienden.²⁰ Het thema ‘eerlijke handel’ bood geschikte aanknopingspunten om een brug tussen verschillende groepen te slaan. De diffuse notie van ‘eerlijke’ handel en de inzet voor minderbedeelden in verre landen konden wel aansluiten bij de tradities van verschillende levensbeschouwelijke groepen, maar werden er niet bij voorbaat in hoge mate door gekleurd.

17 RHCZOU, Archief Sjaloom, bestand 130, Stukken betreffende de Stichting Wereldwinkel te Odijk, 1970-1976, Discussiestuk Wageningen september 1971.

18 M. Goos en W. van het Hekke, *Wereldwinkels en produkten. Theorie en praktijk* (Utrecht 1977) 60.

19 J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam 2004); zie ook P. van Dam, ‘Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur’, *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 126:3 (2011) 52-78.

20 M. Hooghe, ‘Een bewegend doelwit. De sociologische en historische studie van (nieuwe) sociale bewegingen in Vlaanderen’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 34 (2004), 331-57; in mijn proefschrift heb ik geanalyseerd hoe een vergelijkbaar proces op nationaal en transnationaal niveau in de West-Duitse en Nederlandse vakbeweging optrad: P. van Dam, *Religion und Zivilgesellschaft. Christliche Traditionen in der niederländischen und deutschen Arbeiterbewegung (1945-1980)* (Münster 2010).

De geschiedenis van deze beweging laat zien hoe een lichte gemeenschap praktisch en ideologisch kon functioneren. De overeenkomsten met maatschappelijke bewegingen als de door Maartje Janse beschreven *Afschaffers* in de tweede helft van de negentiende eeuw onderstrepen dat de jaren zestig wat de vormen van maatschappelijke organisaties betreft geen radicale breuk vormden.²¹ Veeleer lijkt er sprake te zijn van een golfbeweging. Waar lichte gemeenschappen in de eerste fase van de opvallende expansie van het maatschappelijk middenveld in de tweede helft van de negentiende eeuw de toon aangaven, deden zware gemeenschappen dat in de eerste helft van de twintigste eeuw.²² In de loop van de jaren vijftig en zestig verschoof het zwaartepunt opnieuw ten voordele van het ideaal van lichte gemeenschappen. Dankzij een lokaal perspectief wordt duidelijk zichtbaar hoe lichte gemeenschappen als deze opereerden, wat de grenzen van hun flexibiliteit waren en hoe de onderlinge verhoudingen in de gevormde coalities zich ontwikkelden.

Lokaal was de rietsuikeractie er op gericht om zo veel mogelijk mensen te bereiken. Dat begon bij het zoeken naar medestanders onder bekenden en 'vrienden van mijn vrienden'. Daarnaast werden politieke partijen, vredescomités, jongerenorganisaties, vakbonden en kerkelijke groeperingen benaderd. De zo verzamelde actievoerders werden aangemoedigd om bij iedere plaatselijke winkel die suiker verkocht aan te dringen op het verkopen van rietsuiker. Vervolgens konden lijsten verspreid worden waarop de winkels vermeld werden die rietsuiker verkochten naast winkels die dat weigerden. Dan was het zaak plaatsen op te zoeken waar veel mensen konden worden aangesproken. Als voorbeelden noemde een folder met actiesuggesties onder meer scholen, kerken, bioscopen, markten en stations. In het bijzonder moesten de actievoerders hun pijlen richten op huisvrouwen, want juist vrouwen namen de beslissing omtrent inkopen.²³ Op die manier werden lokale netwerken zo effectief mogelijk benut, waarbij geen enkele potentiële medestander op basis van politieke kleur, religieuze overtuiging of maatschappelijke positie op voorhand werd uitgesloten.

De eerste wereldwinkel opende haar deuren in 1969 in Breukelen. De leraar Johan Derks had een groepje mensen om zich heen verzameld, dat producten ten bate van producenten uit het mondiale Zuiden wilde verkopen. Deze producten werden geleverd door de al eerder genoemde stichting sos. De wereldwinkel in Breukelen maakte handig gebruik van lokale netwerken: medewerkers van de Wereldomroep uit de omgeving waren net zo betrokken als katholieke jongeren, die de handen uit mouwen staken om een door de gemeente ter beschikking gesteld afbraakpand in een wereldwinkel om te toveren.²⁴

De winkel in Breukelen leek wat de brede kring van betrokkenen betreft op veel andere vroege wereldwinkels. De meeste andere winkels in Nederland – in 1970 richtten tien winkels samen een stichting op, in 1972 bestonden er al 120 – werden opgericht

21 M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).

22 A. Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdiens, burgerschap en de Nederlandse natie, 1850-1900* (Amsterdam 2009); zie ook: P. van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 23-46.

23 RHCZOU, Archief Sjaloom, bestand 117, Stukken betreffende de 'rietsuiker actie', Vredesweek – actiesuggesties. 1969.

24 G. van Warmerdam, 'En het begon in Breukelen: De geschiedenis van Wereldwinkel Breukelen 1969-2009', *Tijdschrift Historische Kring Breukelen* 24:2 (2009) 48-57.

VRIJDAG 4 DECEMBER 1970

HET VRIJE VOLK

Afische van de Derde Wereldwinkel in Breukelen.

Sint komt niet

Brugstraat in Breukelen waar de Derde Wereldwinkel heeft gestaan.

in Derde-Wereldwinkel

(Van een onzer verslaggeefsters)

BREUKELEN — Geen Sinterklaas voor de Derde Wereldwinkel in Breukelen. „B. en W. hebben nooit expiëtiel gezegd dat ze iets tegen ons hebben, maar alles wijst er wel op,” zegt John Zuidgeest, een van de leden van de Derde Wereldwinkel-weskgroep.

„We zijn anderhalf jaar geleden begonnen met de winkel in een af-beskapend in het dorp. De winkel werd nog wel geopend door een wethouder, die dacht dat er alleen heeldele verkoop zouden worden,” vertelt John Zuidgeest. „Maar in september werd het pand plotseling afgebroken, we vragen ons af of het wel zo snel moest, want de panden eromst staan nog steeds overeind. De gemeente heeft er wel een officiële verklaring voor. Iets over een aanname die loofvallig in de buurt was. Maar nu privé-ge-sproken is gebreken dat we vinden dat we niet aan politiek moeten doen.”

„Een ander leeg pand in het dorp

werd door B. en W. bestemd voor de winkeliersvereniging die er de prijzen van de Sinterklaas-wedstrijd uitstelden. „We waren toen van plan om een kraam op de Sinterklaasmarkt in te richten, want nu liggen de apellen bij mij in de kelder en kunnen we er hiernaast niets mee doen,” zegt John Zuidgeest.

„We kregen toestemming maar onder de voorwaarde dat we geen politieke meningen of uitingen van welke aard ook verkondigen, uit-reiken, aanplakken, aanbrengen of iets dergelijks. We schreven een brief terug dat we die voorwaarde niet accepteerden. Het is juist onze

John Zuidgeest: „Het moet toch ook op een gewone markt kunnen.”

„B. en W. Breukelen hebben zeker iets op ons tegen”

bedoeling en de aandacht te richten op de onrechtvaardigheid in de wereldhandel.”

De brief kwam twee dagen later dan is voorschreven en kon formeel niet in de raadsvergadering van deze week worden behandeld.

Op aandrang van raadsleden, die grotendeels achter het streven van de „Derde Wereld-winkel” staan, werd er in de raadsvergadering gesproken. Het liep uit op een heftige ruzie. Een van de raadsleden stelde voor om de kraam op de markt zonder de gestelde voorwaarde in

stemming te brengen. Maar burgemeester Bijleveld sloot de vergadering, bij een raadsvergadering wordt formeel niet gestemd.

Dus geen zakken rietsuiker als Sinterklaas-cadeaus in Breukelen. De gemeenteraad is er echter nog niet over uitgepraat. Johan Zuidgeest: „Maandag wordt besproken of we een kraam naast de markt, op het parkterrein, kunnen krijgen, waar we wel onze mening mogen verkondigen. Maar in principe is dat eigenlijk te gek. Het moet toch ook op een gewone markt kunnen!”

Locatie van de eerste wereldwinkel in Breukelen. Foto afgedrukt in Het Vrije Volk, 4 december 1970.

door mensen die elkaar in het kader van de rietsuikeractie hadden leren kennen. Sterker dan de winkel in Breukelen waren ze van begin af aan opgezet als centra voor politieke acties. Het verkopen van producten was volgens de oprichters van de landelijke stichting een bijzaak, een manier om de aandacht op politieke kwesties te richten. Plaatselijk activisme in plaatsen als Breukelen moest mensen bewust maken van de noodzaak om in Den Haag en Brussel tot veranderingen te komen. Het ging de actievoerders dus nadrukkelijk om nationale en Europese politiek.²⁵

In lijn met de landelijke opzet meldde bijvoorbeeld de Wereldwinkel in het Zuid-Hollandse Voorschoten in 1973: ‘Een wereldwinkel is een kosmopolitiek actiecentrum. Onder kosmopolitiek wordt verstaan: politiek stelling nemen en actie voeren, t.a.v. maatschappelijke problemen zowel plaatselijk, nationaal en internationaal, en het zoveel mogelijk aantonen van de onderlinge samenhang van al deze problemen.’²⁶ Deze wereldwinkelgroep was onderverdeeld in verschillende werkgroepen, die zich bezighielden

²⁵ Paul van Tongeren, Derde wereld-winkel, Amsterdam, 20 november 1969. In bezit van de auteur.

²⁶ HSC, ZK 65694, Bulletin Wereldwinkel Voorschoten (1973).

met de winkel zelf, het bestuderen van maatschappelijke problemen, onderwijs, vredesacties en een actie voor de onafhankelijkheid van Suriname, en met politiek en publiciteit. Daarnaast zette ze zich in voor een boycot van koffie uit Angola en van Oudsprinasinaasappels en voor het inzamelen van dekens voor mensen in Angola, Mozambique en Guinee-Bissau. Leden van de groep onderhielden in het kader van deze activiteiten contacten met onder meer de oecumenische actiegroep Sjaloom, actiegroepen die zich inzetten voor Zuidelijk Afrika en de Portugese kolonies, maar ook met de plaatselijke scholen en met een vrouwengroep uit de Hervormde Kerk.

Het brede netwerk en de rol als actiecentrum kregen van plaats tot plaats verschillend gestalte. In de meeste gevallen legden de winkels contact met landencomités die zich inzetten voor linkse staten in het mondiale Zuiden, met vredesgroepen en met linkse politieke partijen. Al naar gelang de lokale situatie waren ook kerken, vrouwen- en jongerengroepen betrokken. Het opmerkelijke succes van de rietsuikeractie en de wereldwinkels rond het begin van de jaren zeventig weerspiegelde niet alleen de betrokkenheid van mensen overal in Nederland bij mondiale vraagstukken, maar liet ook zien dat rondom dergelijke thema's bruggen konden worden geslagen tussen zeer uiteenlopende groeperingen.

Voortdurend stuitten de actiegroepen daarbij intern en extern op conflicten. Slaagden ze er niet in die te kanaliseren, dan bracht dat het bestaan van de plaatselijke wereldwinkel meteen in gevaar. Zo moest de eerste wereldwinkel uit Breukelen al gauw haar deuren weer sluiten. Tussen de handelswaar waren al snel allerlei politieke pamfletten en posters verschenen. Een poster waarop te lezen viel dat 'Portugal moordt met NATO-wapens in Angola en Mozambique' was politieke notabelen in het verkeerde keelgat geschoten. Volgens het gemeentebestuur was er sprake van politiek misbruik van het door de gemeente ter beschikking gestelde afbraakpand. Ook een marktkraam wilde men alleen nog toestaan als er geen politieke propaganda zou worden aangeboden. De winkel verloor haar winkelpand en het overgebleven actiemateriaal verstofte vervolgens op een zolder.²⁷

Ook het mislukken van een landelijke campagne voor de onafhankelijkheid van Suriname maakte duidelijk hoe broos de coalities waren die de lokale groepen hadden gesmeed. Al tijdens de voorbereidingen van de campagne, die in 1973 van start moest gaan, liepen vertegenwoordigers van de Landelijke Vereniging voor Wereldwinkels tegen de lokale autonomie van de aangesloten groepen aan. Ondanks een besluit van de ledenraad om de actie op touw te zetten, gaf maar een handjevol wereldwinkelgroepen in de zomer van 1973 aan voorbereidingen te treffen.²⁸ De actie liep uit op een grote domper voor de beweging op een moment dat ze juist de wind mee leek te hebben. In datzelfde jaar was, mede door haar toedoen, Angola-koffie uit de schappen van Nederlandse supermarkten verdwenen. Het brede draagvlak voor de vage notie van 'eerlijke' handel voor mensen in verre landen viel weg wanneer Suriname op de agenda verscheen, zo bleek uit een evaluatie in 1974. Politieke partijen en bedrijven die normaalgesproken geschikte lokale partners waren gebleken, hadden voor de Suriname-actie niet thuis gegeven. Kerken liepen niet warm voor het onderwerp. De plaatselijke pers zag

²⁷ 'Sint komt niet in Derde-Wereldwinkel', *Het Vrije Volk*, 4 december 1970; 'Eerste wereldwinkel snel weer weg', *Leeuwarder Courant*, 4 februari 1994.

²⁸ 'Suriname-aksie '73', *Wereldwinkel bulletin* 4 (1973) 2.

Voorpagina van het Wereldwinkel Bulletin met daarop aangegeven de verspreiding van het aantal wereldwinkels in Nederland.

het onderwerp evenmin zitten. Ook veel wereldwinkelgroepen zelf vonden het thema ongemakkelijk en confronterend.²⁹

Tussen wereldwinkeliers onderling liepen regelmatig de spanningen op tussen politiek gerichte en meer pragmatisch georiënteerde groepsleden. In het Noord-Hollandse stadje Schagen leidde dat begin jaren tachtig bijvoorbeeld tot een hoog oplopend conflict tussen een groep vrouwen die zich sterker op scholing en vrouwenvraagstukken wilde richten en een groep die vooral producten wilde verkopen met het oog op producenten uit het Zuiden.³⁰ In veel andere gevallen bleken een politieke en een pragmatische aanpak zonder veel problemen in de alledaagse praktijk te combineren. Net als de wereldwinkel in Voorschoten combineerde een wereldwinkelgroep in Amstelveen midden jaren 1970 politieke acties voor Chili en Tanzania met minder uitgesproken ac-

²⁹ IISG, Archief Wereldwinkel Amstelveen, doos UBA/CSD vrz 53.2 (verder Wereldwinkel Amstelveen), map DOS/46, Evaluatieweekend 16-17 februari, Verslag plenaire vergadering zaterdag [1974].

³⁰ PA, doos Vrouwenwerk jaren '80, Wereldwinkel Schagen. 1982.

ties als de Novib-campagne ‘Gast aan Tafel’ en een kraampje op een wereldmarktdag.³¹ Of voor een wereldwinkelier bij het verkopen van een zakje rietsuiker de politieke boodschap of de praktische bijdrage voor producenten in het Zuiden voorop stond, was voor tijdgenoten vaak noch duidelijk, noch belangrijk.

In de schaduw van het succes

In de loop van de jaren tachtig ontstond in de fair trade-beweging een nieuwe dynamiek. Door professionele organisaties gecoördineerde nationale en transnationale campagnes traden op de voorgrond. Bovendien kreeg eerlijke handel door de introductie van het Max Havelaar-keurmerk in 1988 ook een plaats in de supermarkt, waardoor wereldwinkelgroepen het onderwerp minder exclusief gingen belichamen. Het grote succes van producten met een fair trade-certificaat droeg bij aan het beeld van een beweging die vooral draaide om het (ver)kopen van eerlijke waar. Nationale en internationale organisaties zetten rondom deze producten campagnes op, reguleerden het toekennen van certificaten en onderhandelden met potentiële nieuwe partners.

Toch blijft het plaatselijke niveau tot op heden een onmisbaar onderdeel van fair trade-activisme. Wereldwinkelgroepen bleven zich inzetten om het thema bij het lokale publiek onder de aandacht te brengen en consumenten werden door campagnes opgeroepen om juist bij het doen van hun dagelijkse boodschappen rekening te houden met producenten in het Zuiden. Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw verspreidt de *Fairtrade Towns*-campagne zich vanuit Groot-Brittannië als een lopend vuurtje over de wereld.³² Opnieuw slagen lokale activisten er in het kader van deze campagne in om rondom het mondiale thema eerlijke handel brede coalities van bedrijven, politiek en allerlei plaatselijke groeperingen te smeden, zo ook in Nederland.

Het lokale niveau blijkt daarmee cruciaal voor een analyse van de geschiedenis van fair trade. Door het activisme in de vele kleinere steden en dorpen op de voorgrond te plaatsen, wordt duidelijk hoe sterk het onderwerp ‘eerlijke handel’ en het bijbehorende denken over mondiale vraagstukken plaatselijk verankerd was. Zo kan dergelijk onderzoek bij uitstek de wisselende verhoudingen tussen lokale, nationale en transnationale perspectieven inzichtelijk maken. Ook helpt onderzoek naar plaatselijk activisme de dynamiek van lichte gemeenschappen beter begrijpen door de netwerken rondom thema’s als eerlijke handel in kaart te brengen. In kleine steden treedt het vaak gematigde en pragmatische karakter van het fair trade-activisme daarbij duidelijker op de voorgrond dan in de grote steden, waar jongere en radicalere activisten een groter aandeel hadden. Uiteindelijk maakt het onderzoek vanuit een plaatselijk perspectief zo duidelijk dat de fair trade-beweging niet ondanks, maar dankzij de integratie van intern en onderling sterk verschillende groepen rondom het brede thema eerlijke handel succesvol kon zijn.

31 IISG, Wereldwinkel Amstelveen, doos UBA/CSD vrz 53.1, map DOS/44, Jaarverslag Wereldwinkel Amstelveen september 1975-1976.

32 K. Wheeler, *Fair trade and the citizen-consumer. Shopping for justice?* (Basingstoke 2012) 56-72.

Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de stad

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar hilde.greefs@uantwerpen.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31 (0)35 685 98 56. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD **Stadsgeschiedenis 12 (2017) I**

PIETER LELOUP en MARGO DE KOSTER

Politie en veiligheid in de Antwerpse haven. Een lappendeken van publieke, private en hybride spelers en belangen, 1890-1914 1

EVERT VANDEWEGHE

Overheidssubsidies voor private restauraties en historiserende nieuwbouw in drie Belgische provinciesteden: Aalst, Oudenarde en Veurne (1875-1925) 23

Werk in uitvoering

ISABELLE DOUCET

De Belgische 'counter' episode, 1968-1978. Stad en architectuur tussen denken, durven en doen 42

Dossier: Sociale bewegingen in kleine steden en plaatsen

BART VAN DER STEEN

Great causes and small places. Onderzoek naar sociale bewegingen in kleine steden en plaatsen 50

DAVID TEMPLIN

Vrije eilanden in een zee van kleinstedelijke bedomptheid. De West-Duitse beweging voor jongerencentra tussen metropool en provincie 56

PETER VAN DAM

Van Breukelen naar Brussel. *Fair trade* en de transnationale vervlechting van lokaal engagement in de jaren 1960 en 1970 64

BART VAN DER STEEN

De metropool voorbij. Een korte geschiedenis van kraken in Leiden in de jaren zeventig 75

Reviews

PIETER DE GRAEF, ARIE VAN STEENSEL, JELTEN BAGUET, STEF ESPEEL, JANNA EVERAERT, DIRK LUEB, LAURA MAY, WOUT SAELENS, LAURENCE VAN GOETHEM, WOUT VANDE SOMPELE, THOMAS VERBRUGGEN, BORIS HOREMANS en IASON JONGEPIER

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2015) 86

MAARTEN PRAK

Urban History Conference. Een weerwoord 109

Abstracts 111

Personalia 113

STADS
geschiedenis

ISSN 1872-0676

